

УДК 343.9

Марія КОВАЛЬ

Національний університет “Львівська політехніка”,
доцент кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
кандидат юридичних наук, доцент
mariia.m.koval@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-1830-7003

Арсен НЕМЦЕВ

Національний університет “Львівська політехніка”,
студент Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
arsen.niemtsev.pv.2022@lpnu.ua
ORCID: 0009-0001-8933-7296

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ПРАВОМ

<http://doi.org/10.23939/law2024.43.082>

© Коваль М., Немцев А., 2024

У цій науковій статті розглядається проблема злочинності в сучасному українському суспільстві та шляхи її подолання через застосування альтернативних форм реагування на кримінальні правопорушення, зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності. Аналізуються механізми та практичні аспекти застосування цього інституту в українському кримінальному процесуальному праві. Особлива увага присвячується ролі різних суб'єктів кримінального процесу, таких як суд, прокурор, потерпілий та підозрюваний у прийнятті рішення про звільнення від кримінальної відповідальності. Висвітлено сучасні тенденції у вдосконаленні законодавства та практики застосування альтернативних форм реагування на злочинність з метою забезпечення більш ефективного та гуманного правосуддя.

В сучасному українському суспільстві проблема злочинності залишається однією з найактуальніших і найбільш гострих. Незважаючи на постійні зміни у суспільстві, розвиток правової системи та вдосконалення кримінально-процесуальних процедур, злочинність продовжує супроводжувати існування та розвиток людства. Злочинність є однією з найгостріших проблем кожної особи та сучасного суспільства загалом. Проблема ефективного запобігання цьому явищу є предметом постійної уваги законодавців та суспільно-політичної діяльності, що потребує постійного вдосконалення та координації. Одним з інструментів боротьби зі злочинністю є кримінальна відповідальність. Однак у зв'язку з гуманізацією та реформуванням правової системи актуальним є питання альтернативних форм реагування на кримінальні правопорушення, зокрема, звільнення від кримінальної відповідальності. Отже, виникає потреба в дослідженні механізмів і

практичних аспектів застосування цього інституту в українському кримінальному процесуальному праві.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, звільнення від кримінальної відповідальності, злочинність, кримінальне правопорушення, кримінально-процесуальна процедура, запобігання, суспільство.

Постановка проблеми. Звільнення від кримінальної відповідальності є важливим інститутом кримінального процесуального права, який забезпечує реалізацію принципу гуманізму та економії кримінальної репресії. Цей інститут дозволяє уникнути покарання осіб, які, хоча і вчинили кримінальне покарання, але з певних причин можуть бути реабілітовані без застосування кримінального покарання. Вивчення та аналіз умов і підстав звільнення від кримінальної відповідальності є актуальними у контексті забезпечення справедливості та ефективності кримінального судочинства.

Аналіз досліджень. Вказану проблематику досліджували такі науковці: І. Г. Богатирьов, С. Г. Келін, Ю. В. Баулін, П. Л. Фріс, О. В. Наден, М. І. Мельник та М. І. Хавронюк.

Мета полягає в тому, щоб на основі вивченого матеріалу дослідити звільнення від кримінальної відповідальності за кримінальним процесуальним правом України.

Виклад основного матеріалу. З урахуванням постійних змін у суспільстві, розвитку правової системи та вдосконалення кримінально-процесуальних процедур ця тема залишається на першому плані дискусій і досліджень. Вивчення довготривалої історії людства свідчить про постійний характер злочинності, який супроводжує його існування та розвиток. Як зазначає І. Г. Богатирьов, злочинність є однією з найгостріших проблем суспільства [5, с. 44]. Проблема ефективного запобігання цьому явищу є предметом законодавчої та соціально-політичної діяльності, яка потребує постійного удосконалення та координації. Тому у нормативно-правових актах різних держав передбачена кримінальна відповідальність за вчинення злочинів, в тому числі і в Україні.

Кримінальну відповідальність можна визначити як офіційне засудження вчиненого діяння та особи, що його вчинила, державою та суспільством, виражене у застосуванні до останньої покарання і (або) інших заходів кримінально-правового впливу. Фактично, коли законодавство криміналізує суспільно небезпечне діяння, воно виражає негативну оцінку, а порушник підлягає державному осуду. Проте досягнення цілей відповідальності можливе не тільки за допомогою каральних заходів правосуддя, але й через застосування заохочувальних кримінально-правових норм, включаючи ті, які передбачають звільнення від кримінальної відповідальності.

Суть кримінальної відповідальності полягає в оголошенні правопорушника винним обвинувальним вироком суду. Крім того, до поняття кримінальної відповідальності належать: 1) факт судимості та його наслідки у вигляді обмежень статусу засудженої особи, що є обов'язковою її характеристикою; 2) накладення покарання або пробації та наслідки у вигляді додаткових обмежень статусу засудженої особи. Загалом відомо, що статус судимості, що включає в себе судимість та її наслідки, виникає з моменту набуття законної сили обвинувальним вироком суду і закінчується його погашенням або скасуванням відповідно до закону. За своєю природою кримінальна відповідальність є інструментом матеріально-правової реакції держави на вчинене кримінальне правопорушення.

Кримінальна відповідальність – не єдиний спосіб реагування на кримінальні правопорушення. У чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК України) передбачені й інші засоби реагування на такі діяння. Один із таких засобів є “звільнення” від кримінальної відповідальності, що передбачене Розділом IX Загальної частини КК України (загальне звільнення) та поруч положень Особливої частини КК України (спеціальне звільнення).

У Глумачному словнику української мови термін “звільнення” означає випуск кого-небудь з-під арешту, з в'язниці і т. ін.; надання волі [1]. Мета інституту звільнення від кримінальної відпо-

відальності в кримінальному та в кримінальному процесуальному праві полягає у запобіганні обмеженню прав людини через притягнення порушника до кримінальної відповідальності, яка не відповідає її цілям у пропорційному співвідношенні.

Щодо поняття “звільнення від кримінальної відповідальності” важливо відзначити, що в офіційному вживанні використовується його визначення, яке міститься в пункті 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 року № 12 “Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності” [3]. Згідно з цим визначенням, звільнення від кримінальної відповідальності – це державна відмова застосувати до особи, яка вчинила злочин, законом встановлені обмеження на певні права та свободи шляхом закриття кримінальної справи, що здійснюється судом у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, відповідно до процесуального порядку, встановленого Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України).

С. Г. Келін визначає звільнення від кримінальної відповідальності як акт, у якому держава відмовляється висловлювати негативну оцінку особі, що скоїла злочин, у випадках, передбачених законом [6, с. 23]. Згідно з Ю. В. Бауліном, це означає, що держава відмовляється застосовувати до такої особи певні обмеження її прав і свобод, визначених КК України [4, с. 58]. За словами П. Л. Фріса, звільнення від кримінальної відповідальності є актом гуманності, коли суд відмовляється від переслідування особи, яка скоїла злочин, і від накладення на неї покарання, яке відповідало б ступеню суспільної небезпечності вчиненого порушення [11, с. 259]. О. В. Наден вказує, що звільнення від кримінальної відповідальності можливе лише до початку реального існування такої відповідальності, оскільки коли вона стає реальною, звільнення від неї вже неможливе [9, с. 28]. Тоді можливе лише звільнення від подальшого відбування кримінальної відповідальності, яке може включати звільнення від покарання чи його відбування.

За визначенням М. І. Мельника та М. І. Хавронюка, звільнення від кримінальної відповідальності регулюється кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством і означає відмову компетентних державних органів від покарання особи, що вчинила злочин, а також від застосування щодо неї примусових заходів кримінально-правового впливу. Це явище має три основні характеристики: 1) відсутність офіційного осуду з боку держави щодо особи, яка вчинила злочин (відсутність обвинувального вироку, який засвідчує вину та негативну оцінку вчиненого); 2) відсутність покарання для винного; 3) особа, звільнена від кримінальної відповідальності, не вважається судимою, оскільки немає обвинувального вироку. Отже, держава, з певних причин, відмовляється від права осуду та примусу за кримінальним законом, що робить звільнення від кримінальної відповідальності одним зі способів реалізації кримінально-правових норм без залучення до інституту кримінальної відповідальності.

Кримінальне провадження може бути закрито зі звільненням від кримінальної відповідальності лише у разі, коли особа вчинила суспільно небезпечне діяння, що містить ознаки злочину згідно з Кримінальним кодексом України, та за наявності передбачених законодавством підстав. Перелік таких підстав визначений у частині 1 статті 44 КК України й охоплює випадки, передбачені цим Кодексом, а також можливість застосування Закону України про амністію або акту помилування [1].

М. Красій зазначає, що застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності спрямоване на виправлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, через демонстрацію позитивної поведінки після вчинення злочину. Однією з головних рис цього інституту є пріоритет принципу гуманізму. Соціальна умовність цього інституту полягає в тому, що держава не завжди може досягти своїх цілей за допомогою застосування покарання та інших засобів кримінального впливу. У певних випадках, навіть за наявності факту вчинення суспільно небезпечного діяння, звільнення від кримінальної відповідальності на підставах, визначених законом, може бути кращим рішенням як для суспільства, так і для самої особи [7, с. 140].

Підстави для звільнення від кримінальної відповідальності можуть бути виявлені як на етапах досудового, так і судового розгляду кримінального провадження, проте рішення про закриття кримінального провадження зі звільненням особи від кримінальної відповідальності завжди приймається судом відповідно до положень матеріального права (частина 2 статті 44 КК України) [1].

Звільнення від кримінальної відповідальності є актом відмови держави у засудженні особи, яка вчинила злочин, і цей акт приймається судом у випадках, визначених КК України, в рамках процедури, встановленої КПК України, і припиняє всі кримінально-правові відносини між державою та цією особою. У процесі прийняття рішення про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності беруть участь різні суб'єкти, такі як суд, прокурор, потерпілий та підозрюваний (обвинувачений). Кожен з цих суб'єктів виконує конкретну роль у процедурі звільнення від кримінальної відповідальності, оскільки їхні відносини характеризуються процесуальною незалежністю кожного з них та виконанням власних функцій у кримінальному процесі [7, с. 142].

Відповідно до частини 2 статті 283 КПК України [2], після повідомлення особі про підозру, прокурор зобов'язаний негайно здійснити одну з таких дій: закрити кримінальне провадження; звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності; або подати до суду обвинувальний акт разом із клопотанням про застосування примусових медичних або виховних заходів. Звільнення особи від кримінальної відповідальності можливе в випадках, визначених законодавством України про кримінальну відповідальність, що передбачено частиною 1 статті 285 КПК України [2]. Законодавство про кримінальну відповідальність регулюється Кримінальним кодексом України, який ґрунтується на положеннях Конституції України (згідно з частиною 1 статті 3 КК України) [1].

Якщо підозрюваний чи обвинувачений у випадках, коли передбачене звільнення від кримінальної відповідальності, висловлює протест проти цього, досудове розслідування та судове провадження продовжуються повним обсягом відповідно до загальних правил (згідно зі статтею 285, частина 3 КПК України) [2]. Після встановлення на стадії досудового розслідування підстав для звільнення від кримінальної відповідальності й отримання згоди підозрюваного на таке звільнення, прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та, без проведення досудового розслідування повним обсягом, направляє його до суду (згідно зі статтею 286, частина 2 КПК України) [2]. Перед направленням клопотання до суду прокурор зобов'язаний ознайомити з ним потерпілого та взяти у нього думку стосовно можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності (згідно зі статтею 286, частина 3 КПК України) [2]. У разі якщо під час судового провадження щодо обвинувального акту, що надійшов до суду, сторона кримінального провадження направить клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності обвинуваченого, суд негайно розгляне це клопотання (згідно зі статтею 286, частина 4 КПК України) [2].

Висновки. Отже, сучасна доктрина кримінального права та чинне законодавство про кримінальну відповідальність активно шукають альтернативні форми боротьби зі злочинністю. Актуальність цієї проблеми зумовлена декількома факторами, серед яких треба виділити такі: значне збільшення криміналізації різних сфер життєдіяльності українського суспільства; визнання сучасної злочинності як антисоціального явища, що загрожує національній безпеці України; обмежена ефективність традиційних методів та форм кримінального правопорядку; гуманізація вітчизняного законодавства відповідно до міжнародних стандартів кримінального судочинства; впровадження у вітчизняному законодавстві низки інноваційних інститутів, які є альтернативою кримінальній відповідальності та покаранню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

2. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
3. Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності: Постанова Верховного Суду України від 23.12.2005 № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05#Text>
4. Баулін Ю. В. (2004). Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. Київ: Атіка. 296 с.
5. Богатирьов І. Г. (2017). Злочинність в кримінологічному вимірі: актуальні проблеми сучасності. Всеукраїнські правові наукові читання: зб. матеріалів конф. (19.10.2017, м. Вінниця) / відп. ред. А. Є. Шевченко. Вінниця: ТОВ "Нілан-ЛТД". 44–47.
6. Гончар Т. О. (2014). Звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання та його відбування: поняття та співвідношення інститутів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 27: 22–25.
7. Красій М. (2016). Звільнення від кримінальної відповідальності як основа в Кримінальному кодексі України і процедура в Кримінальному процесуальному кодексі України. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. 4: 140–144.
8. Мельник М. І., Хавронюк М. І. (2019). Науково-практичний коментар кримінального кодексу України. 11 видання перероблене та доповнене. Дакор. 1387 с.
9. Наден О. В. (2003). Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. Харків: Право. 224 с.
10. Тлумачний словник української мови. URL: <https://slovyuk.ua/>
11. Фріс П. Л. (2004). Кримінальне право України. Загальна частина: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури. 488 с.

REFERENCES

1. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy* [The Criminal Code of Ukraine] vid 05.04.2001 No. 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [In Ukrainian].
2. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* [The Criminal Procedure Code of Ukraine] vid 13.04.2012 No. 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [In Ukrainian].
3. *Pro praktyku zastosuvannya sudamy Ukrainy zakonodavstva pro zvilnennia osoby vid kryminalnoi vidpovidalnosti* [On the practice of application by the courts of Ukraine of the legislation on exemption from criminal liability]: Postanova Verkhovnoho sudu Ukrainy vid 23.12.2005 No. 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-05#Text> [In Ukrainian].
4. Baulin, Yu. V. (2004). *Zvilnennia vid kryminalnoi vidpovidalnosti* [Exemption from criminal liability] : monohrafiia. Kyiv: Atika. 296 p. [In Ukrainian].
5. Bohatyrov, I. H. (2017). *Zlochynnist v kryminolohichnomu vymiri: aktualni problemy suchasnosti* [Criminality in the criminological dimension: topical issues of our time]. Vseukrainski pravovi naukovy chytannia : zb. Materialiv konf. (19.10.2017, m. Vinnytsia) / vidp. red. A. Ye. Shevchenko. Vinnytsia: TOV "Nilan-LTD". 44–47. [In Ukrainian].
6. Honchar, T. O. (2014). *Zvilnennia vid kryminalnoi vidpovidalnosti ta zvilnennia vid pokarannia ta yoho vidbuvannia: poniattia ta spivvidnoshennia instytutiv* [Exemption from criminal liability and exemption from punishment and its serving: concepts and correlation of institutions]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia Pravo. 27: 22–25. [In Ukrainian].
7. Krasii, M. (2016). *Zvilnennia vid kryminalnoi vidpovidalnosti yak osnova v Kryminalnomu kodeksi Ukrainy i protsedura v Kryminalnomu protsesualnomu kodeksi Ukrainy* [Exemption from Criminal Liability as a Basis in the Criminal Code of Ukraine and Procedure in the Criminal Procedure Code of Ukraine]. Natsionalnyi yurydychnyi zhurnal: teoriia ta praktyka. 4: 140–144. [In Ukrainian].
8. Melnyk, M. I., Khavroniuk, M. I. (2019). *Naukovo-praktychnyi komentar kryminalnoho kodeksu Ukrainy* [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine]. 11 vydannia pereroblene ta dopovnene. Dakor. 1387 p. [In Ukrainian].
9. Naden, O.V. (2003). *Spetsialni vydy zvilnennia vid kryminalnoi vidpovidalnosti za zlochyny u sferi obihu narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rehovyn, yikh analohiv abo prekursoriv* [Special Types of Exemption from Criminal Liability for Crimes in the Field of Trafficking in Narcotic Drugs, Psychotropic Substances, Their Analogues or Precursors]. Kharkiv: Pravo. 224 p. [In Ukrainian].

10. *Plumachnyi slovnyk ukrainskoi movy* [Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language]. URL: <https://slovnnyk.ua/> [In Ukrainian].

11. Fris, P. L. (2004). *Kryminalne pravo Ukrainy* [Criminal law of Ukraine]. Zahalna chastyna: navchaln. posibnyk. Kyiv : Tsentri navchalnoi literatury. 488 p. [In Ukrainian].

Дата надходження статті: 15.08.2024 р.

Maria KOVAL

Lviv Polytechnic National University,
Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Associate Professor of the International
and Criminal Law Department,
Ph.D. in Law, Associate Professor
mariia.m.koval@lpnu.ua
ORCID: 0000-0003-1830-7003

Arsen NIEMTSEV

Lviv Polytechnic National University,
student of the Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education
arsen.niemtsev.pv.2022@lpnu.ua
ORCID: 0009-0001-8933-7296

EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY UNDER CRIMINAL PROCEDURAL LAW

This research article discusses problem of crime in contemporary Ukrainian society and ways to address it through the application of alternative responses to criminal offenses, particularly exemption from criminal liability, are considered. The mechanisms and practical aspects of applying this institution in Ukrainian criminal procedural law are analyzed. This article pays special attention to the role of various subjects of the criminal process, such as the court, the prosecutor, the victim and the suspect, in making a decision on exemption from criminal liability. Contemporary trends in improving legislation and the practice of applying alternative forms of response to crime are highlighted, aiming to ensure a more effective and humane judiciary and legal system.

In today's Ukrainian society, the problem of crime remains one of the most pressing and acute. Despite constant changes in society, development of the legal system and improvement of criminal procedure, crime continues to accompany the existence and development of humanity. Crime is one of the most pressing problems for every individual and for modern society as a whole. The problem of effective prevention of this phenomenon is the subject of constant attention of legislators and social and political activities, which requires constant improvement and coordination. Criminal liability is one of the tools to combat crime. However, in connection with the humanization and reform of the legal system, the issue of alternative forms of response to criminal offenses, in particular, exemption from criminal liability, is relevant. Thus, there is a need to study the mechanisms and practical aspects of application of this institution in Ukrainian criminal procedure law.

Keywords: criminal liability, exemption from criminal liability, crime, criminal offense, criminal procedure, prevention, society.